

Przemiany w strukturze użytkowania gruntów w Polsce w latach 1988–1996

Wprowadzenie

Celem opracowania jest przedstawienie zmian w użytkowaniu ziemi znajdującej się w różnych sektorach rolnictwa, w strukturze zasiewów oraz w liczbie gospodarstw rolnych w okresie ostatnich 8 lat urynkowienia gospodarki.

Niniejsze opracowanie zawiera wyniki powszechnego spisu rolnego przeprowadzonego w 1988 i 1996 roku.

Dane liczbowe dotyczące użytkowania i powierzchni zasiewów zostały ujęte w dwóch podstawowych grupach: w sektorze publicznym i sektorze prywatnym. Do sektora publicznego zaliczono gospodarstwa własności państwowej (Skarbu Państwa i państwowych osób prawnych), gospodarstwa będące własnością komunalną oraz gospodarstwa stanowiące własność mieszaną (spółki z przewagą mienia państwowego).

W sektorze prywatnym podstawowymi formami są: własność prywatna krajowa, własność zagraniczna i własność mieszana. W ramach własności prywatnej krajowej wyróżniono następujące formy:

1) gospodarstwa indywidualne,

- w tym:
- indywidualne gospodarstwa rolne,
 - indywidualne działki rolne,
 - pracownicze ogrody działkowe;

2) spółdzielnie produkcji rolniczej,

- w tym:
- rolnicze spółdzielnie produkcyjne,
 - spółdzielnie kółek rolniczych,
 - inne gospodarstwa spółdzielcze, z przewagą działalności rolniczej.

Zmiany w strukturze organizacyjnej rolnictwa

Urynkowienie gospodarki spowodowało zróżnicowanie polskiego rolnictwa pod względem formy organizacji, rodzaju własności, wielkości gospodarstw i poziomu produkcji. Szczególnie duże zmiany w strukturze agrarnej zaistniały w

wyniku likwidacji PGR, rozwiązania się części spółdzielni produkcyjnych i spółdzielni kółek rolniczych oraz utworzenia różnego typu spółek.

Podstawową formą organizacji rolnictwa stanowią indywidualne gospodarstwa rolne, za które uważa się gospodarstwa o powierzchni UR powyżej 1 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu tej samej osoby fizycznej lub grupy osób.

W badanym okresie liczba indywidualnych gospodarstw rolnych zmniejszyła się o 126,2 tys., tj. o 5,8%, natomiast ich ogólna powierzchnia gruntów zwiększyła się o 860,7 tys. ha, czyli 5,6%. W wyniku powyższych zmian przeciętna wielkość indywidualnego gospodarstwa rolnego zwiększyła się z 6,25 do 6,99 ha UR i z 7,05 do 7,91 ha powierzchni ogółem. Stopniowe powiększanie przeciętnego obszaru gospodarstwa rolnego stanowi istotny czynnik wzrostu wydajności pracy i obniżki kosztów produkcji. Według Klepackiego [1997], powiększenie obszaru obok wprowadzenia postępu technicznego jest pierwszym, niezbędnym krokiem w poprawie swojej pozycji konkurencyjnej. W rezultacie przekształceń własnościowych udział indywidualnych gospodarstw rolnych w ogólnej powierzchni UR w kraju zwiększył się z 71,6% w 1988 r. do 77,2% w 1996 r.

W analizowanym okresie w strukturze obszarowej zaszły dwie istotne zmiany: zwiększyła się o prawie 14% liczba gospodarstw 1–2 ha oraz o 33,8% liczba

Tabela 1.

Liczba indywidualnych gospodarstw rolnych według grup obszarowych

Grupy obszarowe w ha	1988	1996	1988	1996	<u>1996</u> 1988
	Liczba gospodarstw w tys.		w %		
Razem	2 167,6	2 041,4	100,0	100,0	94,2
1–2	405,8	462,2	18,7	22,6	113,9
2–5	753,0	667,6	34,7	32,7	88,7
5–7	319,3	260,7	14,8	12,8	81,6
7–10	317,2	260,1	14,6	12,7	82,0
10–15	242,6	217,2	11,2	10,7	89,5
15 ha i więcej	129,7	173,6	6,0	8,5	133,8
	Ogólna powierzchnia w tys. ha		w %		
Razem	15 280,3	16 141,0	100,0	100,0	105,6
1–2	704,9	795,9	4,6	4,9	112,9
2–5	3 026,0	2 607,4	19,8	16,2	86,2
5–7	2 196,2	1 777,7	14,4	11,0	80,9
7–10	3 050,8	2 459,5	19,9	15,2	80,6
10–15	3 328,7	2 946,2	21,8	18,2	88,5
15 ha i więcej	2 973,7	5 554,3	19,3	34,5	186,8

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: GUS, Powszechny spis rolny 1996. Użytkowanie gruntów i powierzchnia zasiewów, Warszawa 1997.

gospodarstw powyżej 15 ha. Do przyczyn, które wpływały na powyższe zmiany, można zaliczyć:

- 1) ustalenie, że osoba bezrobotna nie może posiadać gospodarstwa rolnego o powierzchni powyżej 2 ha przeliczeniowych,
- 2) likwidację państwowych gospodarstw rolnych.

W pozostałych grupach zachodził proces zmniejszania się liczby gospodarstw, najsilniej w grupach 5–7 i 7–10 ha.

Nadal najliczniejszą grupę stanowią gospodarstwa o powierzchni do 5 ha, których udział zwiększył się z 53,4% w 1988 r. do 55,3% w 1996 r.

Mimo tego rozdrobnienia, w 1996 r. prawie 53% ogólnej powierzchni gruntów pozostawało w użytkowaniu gospodarstw o obszarze ponad 10 ha. Natomiast w dyspozycji gospodarstw powyżej 15 ha było blisko 35,5% UR, czyli o 15,6% więcej niż w 1988 r. W 1996 r. prawie 10% powierzchni UR znajdowało się we władaniu gospodarstw o obszarze powyżej 50 ha.

W sektorze prywatnym działalność prowadzą spółdzielnie produkcji rolniczej, których liczba zmniejszyła się z 2,7 tys. w 1988 r. do 2,5 tys. w 1996 r. czyli o 8,0%, a ich przeciętny obszar zmalał z 311 ha do 219 ha.

W sektorze publicznym zmniejszyła się liczba gospodarstw państwowych z 3,5 tys. w 1988 r. do 2,0 tys. w 1996 r., czyli o 44,4%.

Zmiany w strukturze użytkowania gruntów

Wyniki powszechnego spisu rolnego wskazują na stały proces zmniejszania powierzchni UR, która w 1996 r. wynosiła 18 474,1 tys. ha i była o 1069,1 tys. ha mniejsza w porównaniu do 1970 r.

W 1996 r. w posiadaniu sektora prywatnego znajdowało się 91,2% UR, a pozostałe 8,8% UR było we władaniu sektora publicznego.

W ogólnej powierzchni kraju użytki rolne zajmowały 59,1%, a użytki zielone 13,2%.

Zmniejszenie się powierzchni UR następuje wskutek postępujących procesów urbanizacji i uprzemysławiania, a w analizowanym okresie wskutek transformacji ustrojowej oraz rozbudowy infrastruktury komunalnej.

W strukturze użytkowania gruntów należących do rolnictwa znacznie powiększyła się powierzchnia odłogów i ugorów z 0,1 mln ha w 1988 r. do 1,8 mln ha w 1996 r. Oznacza to wyłączenie z uprawy 12,8% ogólnej powierzchni gruntów ornych. Zagospodarowanie tych gruntów mogłoby dać pracę dla kilku tysięcy bezrobotnych zamieszkałych na wsi. W ujęciu przestrzennym największy udział (ponad 20%) odłogowanych i ugorowanych gruntów występuje w województwach północnych i zachodnich, gdzie stopa bezrobocia jest niezwykle wysoka. Wzrost obszaru odłogów jest wynikiem nie tylko likwidacji b. PGR, ale także pogorszenia relacji rynkowych i wzrostu wymagań efektywnościowych.

Tabela 2.

Użytkowanie gruntów według sektorów rolnictwa w 1988 i 1996 r.

Wyszczególnienie	Użytki rolne		W tym: w %			
	tys. ha	%	grunty orne	sady	łąki trwałe	pastwiska
1988 r.						
Ogółem	18 742	100,0	77,2	1,3	13,3	8,2
I. Gospodarka uspołeczniona	4 447	23,7	76,8	0,7	12,8	9,7
1. Gospodarstwa państwowe	3 521	18,8	77,8	0,6	12,4	9,2
2. Spółdzielnie produkcyjne	701	3,7	80,2	0,6	12,1	7,1
3. Kółka rolnicze	59	0,3	84,7	0,0	8,5	6,8
II. Gospodarka nieuspołeczniona	14 295	76,3	77,3	1,5	13,5	7,7
1996 r.						
Ogółem	18 474,1	100,0	76,2	1,5	14,9	7,4
I. Sektor publiczny	1 620,1	8,8	68,4	0,9	16,4	14,3
1. Własność państwowa	1 242,2	6,7	72,6	0,6	15,6	11,2
a) gospodarstwa skarbowe	779,5	4,2	72,5	0,5	16,1	10,9
II. Sektor prywatny	16 854,0	91,2	77,0	1,5	14,8	6,7
1. Gospodarstwa indywidualne	15 173,0	82,1	76,6	1,6	15,3	6,5
a) indywidualne gospodarstwa rolne	14 259,8	77,2	76,9	1,4	15,6	6,1
2. Spółdzielnie produkcji rolniczej	501,6	2,7	85,0	0,6	9,3	5,1

Źródło: jak w tabeli 1.

W badanym okresie występowały równolegle dwa zjawiska polegające na zwiększeniu lub zmniejszeniu obszaru gospodarstw. 333 tys. gospodarstw rolnych zwiększyło powierzchnię UR, w tym w wyniku dzierżawy 140 tys. i zakupu ziemi 104 tys. gospodarstw. Największy wzrost liczby gospodarstw, które zwiększyły areal UR, wystąpił w grupie obszarowej 10–15 ha.

Zmniejszenie powierzchni gruntów występowało głównie w grupie gospodarstw 1–2 ha. Zjawisko to wystąpiło w 161 tys. gospodarstw rolnych, w tym w wyniku sprzedaży w 51 tys. gospodarstw.

W 1996 r. największy udział sektora prywatnego w ogólnej powierzchni UR wystąpił w regionie środkowowschodnim, w takich województwach jak: ostrołęckie – 99,7%, łódzkie – 98,9%, łomżyńskie – 98,4%, płockie – 98,3%, siedleckie – 98,1%.

Sektor publiczny w rolnictwie występuje głównie z regionach: północno-zachodnim i zachodnim, a więc w takich województwach jak: olsztyńskie – 23,1% ogólnej powierzchni UR, zielonogórskie – 22,8%, jeleniogórskie – 20,0% i koszański 18,5%, słupeckie – 18,1% i gorzowskie – 18,0%.

W 1988 r. powierzchnia gruntów gospodarstw państwowych stanowiła 4276,0 tys. ha, czyli 13,7% powierzchni ogólnej, natomiast w 1996 r. – 1560, 1 tys. ha, to jest 5,0%.

Do województw, w których najbardziej zmniejszył się udział gospodarstw państwowych w powierzchni ogólnej należały: elbląskie, szczecińskie, koszalińskie, legnickie i słupskie. Równocześnie w badanym okresie zmniejszyła się powierzchnia UR użytkowanych przez spółdzielnie produkcyjne i kółka rolnicze.

Zmiany w strukturze zasiewów

Powierzchnia zasiewów i jej struktura stanowi istotną wielkość określającą rozmiary produkcji roślinnej oraz element organizacji gospodarstw bezpośrednio uzależniony od decyzji rolników. Jej zmiany wiążą się z zachodzącymi procesami urynkowienia gospodarki oraz reakcją na nie ze strony gospodarstw rolnych. Pogorszenie efektywności produkcji i spadek dochodu rolniczego spowodowały procesy przystosowawcze struktury zasiewów do nowych warunków ekonomicznych.

W latach 1970–1996 powierzchnia zasiewów zmniejszyła się o 2664,9 tys. ha, to jest o 17,8%, głównie z powodu zwiększenia się powierzchni odłogów i ugorów oraz przeznaczenia gruntów na cele nierolnicze. Dane tabeli 3 wskazują na istotne zmiany w strukturze zasiewów poszczególnych upraw.

W strukturze zasiewów udział zbóż wraz z mieszankami zbożowymi (bez kukurydzy) zwiększył się z 55,7% do 70,4%, natomiast ich obszar wzrósł z 8,3 mln ha w 1970 r. do 8,7 mln ha w 1996 r. W grupie zbóż wzrosła szczególnie uprawa pszenicy i jęczmienia, a więc roślin wyżej plonujących, natomiast spadła uprawa

Tabela 3.
Powierzchnia zasiewów ogółem

Wyszczególnienie	1970	1980	1990	1992	1994	1996
Powierzchnia zasiewów w tys. ha	14 961,6	14 510,8	14 242,0	13 560,3	12 949,0	12 296,7
w tym: w %						
1. Zboża	55,7	54,0	59,5	61,0	65,1	70,4
– pszenica	13,3	11,1	16,0	17,8	18,6	20,2
– żyto	22,8	20,9	16,3	15,0	18,8	19,6
2. Ziemiaki	18,3	16,1	12,9	13,0	13,0	10,9
3. Przemysłowe	6,2	6,5	7,0	6,0	6,6	6,1
– buraki cukrowe	2,7	3,2	3,1	2,8	3,1	3,7
– rzepak i rzepik	2,0	2,2	3,5	3,1	2,9	2,3
4. Pastewne	15,9	14,9	14,2	14,1	10,1	7,0
– okopowe	1,7	1,7	1,4	1,4	1,5	0,9
5. Pozostałe	3,9	8,5	6,4	5,9	5,2	5,6
– kukurydza	1,1	4,7	2,7	1,8	1,6	1,8
– warzywa	1,7	1,8	1,8	2,0	2,3	1,9

Źródło: jak w tabeli 1.

żyta, owsa i mieszanek zbożowych. W miejsce żyta i owsa uprawia się więcej pszenżyta i kukurydzy na ziarno. W wyniku zmniejszenia powierzchni zasiewów żyto w strukturze zbóż utraciło pierwsze miejsce (27,9%) na rzecz pszenicy, która zajmuje 28,7%. Na trzecim miejscu znajdują się mieszanki zbożowe – 14,6%. W strukturze zbóż ponad 8% zajmuje pszenżyto, którego powierzchnia zmniejszyła się z 749 tys. ha w 1990 r. do 697 tys. ha w 1996 r.

Wyniki powszechnego spisu rolnego pozwalają na określenie liczby gospodarstw zajmujących się uprawą zbóż. Pszenicę ozimą uprawiało 30,5% ogólnej liczby gospodarstw rolnych, pszenicę jara – 11,4%, żyto – 33,6%, jęczmień – 18,6%, owies – 18,2% pszenżyto – 15%, mieszanki zbożowe – 24,2%.

Zwiększenie powierzchni zbóż odbyło się głównie kosztem zmniejszenia powierzchni innych upraw, zwłaszcza ziemniaków. W badanych latach uprawa ziemniaków zmniejszyła się o 1390 tys. ha, czyli o 51%. Ich udział w powierzchni zasiewów zmniejszył się z 18,3% w 1970 r. do 10,9% w 1996 r. Było to spowodowane zmianą technologii żywienia trzody chlewnej, dużą pracochłonnością przy uprawie i przygotowaniu do skarmiania, znacznymi stratami w przechowywaniu, brakiem postępu w plonowaniu oraz wahaniami cen ziemniaków.

W strukturze zasiewów udział roślin przemysłowych wzrastał do 1990 r., natomiast w następnych latach występuje ich spadek, głównie w wyniku zmniejszenia uprawy rzepaku. Powierzchnia uprawy rzepaku i rzepiku w 1996 r. była o 218 tys. ha, czyli o 46% mniejsza w porównaniu do 1990 r. Zmiany w uprawie buraków cukrowych były niewielkie, związane głównie z możliwościami zbytu oraz wielkością kontraktacji buraków przez cukrownie. Przy coraz wyższych plonach i trudnościach cukrowni ze zbytem cukru udział buraków cukrowych w strukturze zasiewów może w przyszłości ulec zmniejszeniu.

W badanych latach nastąpiło znaczne zmniejszenie udziału roślin pastewnych w strukturze zasiewów z 16,3% w 1970 r. do 7,0% w 1996 r. oraz nieznaczne zwiększenie udziału uprawy kukurydzy i strączkowych na ziarno. Zmniejszenie udziału roślin pastewnych jest wynikiem spadku obsady zwierząt, głównie bydła i owiec.

Powierzchnia warzyw gruntowych w 1996 r. zmniejszyła się o 31,7 tys. ha, czyli o 12% w porównaniu do 1980 r. Znaczne ograniczenie uprawy warzyw zostało wywołane trudnościami zbytu i rosnącymi kosztami pracy.

W badanym okresie następowały istotne zmiany w strukturze wykorzystania gruntów ornych w poszczególnych sektorach rolnictwa (tab. 4).

W ogólnej powierzchni zasiewów udział sektora prywatnego wynosił 96,1%, natomiast sektora publicznego 3,9%.

W sektorze prywatnym występuje znacznie wyższy w porównaniu z sektorem publicznym udział w strukturze zasiewów zbóż i ziemniaków oraz niższy udział roślin przemysłowych i pastewnych. W okresie 1988–1996 zwiększył się w strukturze zasiewów udział zbóż w sektorze publicznym o 10,5%, a w prywatnym o 9,4%. W sektorze publicznym w grupie zbóż pszenica zajmuje 48,4%, a w prywatnym 28,0%.

Tabela 4.

Powierzchnia zasiewów według sektorów rolnictwa w 1996 r.

Wyszczególnienie	Powierzchnia zasiewów ogółem		Udział upraw w %			
	w tys. ha	w %	zboża	ziemniaki	przemysłowe	pastewne
Ogółem	12 296,7	100,0	70,4	10,9	6,2	7,0
I. Sektor publiczny	485,3	3,9	60,8	1,3	12,6	11,8
• własność państwowa	480,2	3,9	60,8	1,4	12,6	11,8
w tym: gospodarstwa skarbowe	192,5	1,6	66,2	0,6	13,1	10,9
II. Sektor prywatny	11 811,4	96,1	70,7	11,3	5,6	6,8
• gospodarstwa indywid.	10 684,4	86,9	71,0	12,4	5,1	6,7
w tym: ind. gosp. roln.	10 236,8	83,2	72,6	11,7	5,3	6,6
• spółdzielnie produkcji rolniczej	393,3	3,2	73,0	1,3	11,1	5,6

Źródło: jak w tabeli 1.

W sektorze publicznym istotne zmiany nastąpiły w uprawie roślin pastewnych, bowiem ich udział obniżył się z 23,2% w 1988 r. do 11,8% w 1996 r., natomiast w strukturze zasiewów nie zmniejszył się udział roślin przemysłowych.

W analizowanym okresie, łącznie w obu sektorach, powierzchnia uprawy roślin przemysłowych zmalała o 215 tys. ha, czyli o 22,1%. Zmniejszenie powierzchni było wynikiem przekształceń sektora państwowego w rolnictwie, w którym rzepak zajmował ważną pozycję w uprawie, spadkiem opłacalności produkcji rzepaku oraz znacznego importu oleju słonecznikowego i sojowego.

Korzystniejsza sytuacja dla producentów rzepaku nastąpiła w 1993 r., kiedy warunki importu tłuszczów uległy pogorszeniu, głównie ze względu na wyższe ceny olejów na rynku światowym oraz tendencję ograniczenia uprawy rzepaku w krajach UE.

W porównywalnych latach udział strączkowych jadalnych na ziarno zwiększył się w większym stopniu w sektorze publicznym niż prywatnym.

W uprawie ziemniaków większy spadek udziału powierzchni zasiewów miał miejsce w sektorze prywatnym.

Na podstawie przeprowadzonej analizy struktury zasiewów można stwierdzić, że nastąpiła ekstensyfikacja organizacji produkcji roślinnej, głównie w drodze zwiększenia udziału powierzchni zbóż.

Uprawa zbóż jest łatwa do zmechanizowania, a same zboża są mniej wrażliwe na obniżenie poziomu nawożenia mineralnego oraz zużycia środków ochrony roślin niż ziemniaki, buraki i rzepak.

Zboża wymagają także stosunkowo mniejszych nakładów energetycznych, co przy bardzo znacznym wzroście cen paliwa ma istotne znaczenie ekonomiczne.

Zwiększenie powierzchni uprawy zbóż ma też swoje uzasadnienie w przemianach zachodzących w żywieniu trzody chlewnej, polegających na odchodzeniu od żywienia ziemniakami na rzecz coraz większego zużycia zbóż oraz spadku pogłowia krów i owiec.

Na podstawie zmian w strukturze użytkowania ziemi można stwierdzić, że rolnicy poszukują sposobów zwiększenia efektywności produkcji i przystosowania się do nowych warunków gospodarki rynkowej.

Wnioski

1. W analizowanym okresie nastąpiły istotne zmiany w strukturze obszarowej, polegające na zmniejszeniu liczby indywidualnych gospodarstw rolniczych o 126,2 tys., czyli o 5,8%, oraz zwiększenie przeciętnej wielkości gospodarstwa z 7,05 do 7,91 ha. W strukturze obszarowej zwiększyła się liczba gospodarstw o obszarze 1–2 ha o 14% i powyżej 15 ha o 34%, w pozostałych grupach nastąpił spadek.

2. Mimo nadal rozdrobionej struktury rolnictwa, prawie 53% ogólnej powierzchni gruntów pozostawało w 1996 r. w użytkowaniu gospodarstw o obszarze ponad 10 ha. W dyspozycji gospodarstw powyżej 15 ha było 35% UR, czyli o 15,6% więcej niż w 1988 r. Na podkreślenie zasługuje także fakt, że 10% UR pozostaje we władaniu gospodarstw o obszarze powyżej 50 ha.

3. Następuje nadal stały proces zmniejszania się powierzchni UR, która w 1996 r. była o 1069 tys. ha mniejsza niż w 1970 r. W 1996 r. we władaniu sektora prywatnego znajdowało się 31,2% UR, a publicznego tylko 8,8%. Równocześnie powiększyła się powierzchnia odłogów i ugorów do 1,8 mln ha w 1996 r.

4. W latach 1988–1996 nastąpiła ekstensyfikacja organizacji produkcji roślinnej w drodze zwiększania udziału w strukturze zasiewów zbóż i zmniejszania udziału ziemniaków, roślin pastewnych. Zmiany te były reakcją rolników na urynkowanie gospodarki oraz wynikiem spadku pogłowia bydła, owiec i zmian w żywieniu trzody chlewnej.

Literatura

- JÓZWIAK W., 1996: *Gospodarstwa indywidualne dziś i w perspektywie najbliższego ćwierćwiecza*. IERiGŻ, Warszawa
- KLEPACKI B., 1997: *Produkcyjne i ekonomiczne przystosowania gospodarstw prywatnych do zmian warunków gospodarowania*. Wyd. SGGW, Warszawa
- SZEMBERG A., 1995: *Przemiany agrarne w rolnictwie chłopskim*. [w:] *Analiza produkcyjno-ekonomiczna sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 1994 r.* IERiGŻ, Warszawa
- SZYMANOWSKI W., 1996: *Makroekonomiczne bariery przemian strukturalnych w rolnictwie. Możliwości i sposoby ich łagodzenia*. IERiGŻ, Warszawa
- GUS, 1997: *Powszechny spis rolny 1996. Użytkowanie gruntów i powierzchnia zasiewów*. Warszawa

Changes in Structure of Land Utilisation in Poland in the Years 1988–1996

Abstract

The research comprises analysis of the following issues:

1. Change in structure of farms by area,
2. Change in acquisition of land by both public and private sectors,
3. Change in structure by area used for the principal crops.

Analysis of the above mentioned issues was based on the results of general census of agricultural holdings carried out in 1988 and 1996.

In the period under study, the following results have been found:

- Much decrease in utilized agricultural area;
- Increase in area of uncultivated land and fallow;
- Reducing number of private farms;
- Considerable increase in average area of holding as well as more extensive sowing structures of crops.